

ԿԻՆԸ ԵՎ ՏՂԱՄԱՐԴԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐՈՒՄ

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Ա. Ե.

Առասպելը վաղնջական մտածողության մեջ ամփոփում է այն սրբազան նախադեպը, որի հետևանքով և որին կրկնելով է ձևավորվում տիեզերքի և հասարակության ընթացիկ վիճակը¹: Մեզ հայտնի վաղնջական հայկական առասպելներն առաջին Հայկյանների ավանդություններն են: Այդ շարքը ներկայացնում է հին տիեզերածնության կամ արարչագործության առասպելի վիպականացած մի տարբերակը. Հայկի և նրա ժառանգների անուններով են կոչվում Հայաստանը, նրա մարզերը, լեռներն ու գետերը, ամիսներն ու ժամերը, իսկ անվանումն առասպելաբանության մեջ համագոր է արարմանը²: Այդ առասպելները իրենց մեջ պետք է ունենային սրբազան «առաջին ամուսնության» և, ընդհանրապես, սեռերի հարաբերությունները կանոնակարգող ու պայմանավորող նախադեպեր:

Բայց դրանք մեզ են հասել քրիստոնյա հեղինակների կողմից խմբագրված և մշակված վիճակում: Դրանք ներկայացվել են որպես իսկական պատմություններ և համապատասխանեցվել, առաջին հերթին, Աստվածաշնչի, ապա՝ հունական աղբյուրների տվյալներին: Խորենացին ուղղակի բաց է թողել այն, ինչ համարել է երկրորդական և չափազանց առասպելական: Ուրեմն, մեր աղբյուրը թերի է: Բացի այդ, այն չափազանց «հայրիշխանական» է՝ շատ քիչ տվյալներ կան կին հերոսների վերաբերյալ: Առաջին հերթին, դա Արայի, Շամիրամի և Նվարդի «սիրային եռանկյունու» ողբերգական պատմությունն է. հետաքրքիր է նաև Հայկի կանանց հիշատակությունը (տե՛ս ստորև): Շատ հարցերում մեզ օգնության է գալիս համեմատական նյութը՝ հայոց հին կրոնական պատկերացումները, ուշ գրանցված ավանդությունները և մերձակա հին ժողովուրդների զուգահեռ առասպելները:

Պետք է նշել ևս մի հանգամանք: Մեզանում, հետևելով քսաներորդ դարասկզբի արևմտյան գիտությանը, Արայի առասպելում հաճախ շեշտվել է դրա

---

¹ Այս հարցերի վերաբերյալ տե՛ս հատկապես **Eliade M.** *Cosmos and History*, New York, 1959:

² Առաջին Հայկյանների ավանդության՝ որպես արարչագործության առասպելի վիպական տարբերակի մասին տե՛ս **Petrosyan A. Y.** *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic* (*Journal of Indo-European Studies*, Monograph 42, Washington DC, 2002, p. 159 f).

բուսական պտղաբերության, բնության զարնանային զարթոնքի հետ ունեցած կապը: Բայց այն, ակնհայտորեն, առաջին հերթին, մի սիրային պատմություն է և պետք է քննվի որպես այդպիսին: Ստորև փորձ է արվում միայն շեշտել ավանդությունների այդ հայեցակետը և ուսումնասիրության որոշ նոր մոտեցումներ ու հնարավորություններ բացահայտել³:

Արա Գեղեցիկը, Շամիրամը և արալեզները

Առաջին Հայկյանների առասպելներում հայտնի կանանց կերպարները կապված են Արա Գեղեցիկի հետ: Նրա կինն է Նուարդը, որ հիշվում է միայն անունով: Շամիրամը՝ Ասորեստանի «վաւաշ» թագուհին, սիրահարվում է Արային, որը չի ենթարկվում թագուհու կամքին և կովելով նրա դեմ՝ զոհվում է: Շամիրամը լուր է տարածում, թե իր աստվածները՝ արալեզները լիզելով վերակենդանացրել են Արային (Խորենացի, Ա. ԺԵ, Մեքեոս, Ա): Հայագիտության մեջ վաղուց ի վեր հիմնավորվել է այն կարծիքը, որ սա մեռնող և հառնող աստծու առասպելի մի տարբերակն է (հմմտ. Օսիրիսի, Դումնուզի, Թամուզի, Ադոնիսի, Ատտիսի համանման առասպելները)⁴: Ըստ այդմ, առասպելական և ծիսական վերակազմության համար կարելի է դիմել զուգահեռների օգնությանը: **Բնութագրական է հատկապես փոյուզական համանման աստծու՝ Ատտիսի առասպելը:** Ջնսք բեղմնավորում է Ժայռը, ինչի հետևանքով ծնվում է երկսեռ Ագդիստիսը (Ռեա-Կիրելե դիցուհու մի մարմնավորումը): Վախեցած աստվածները կտրում են նրա արական օրգանները, որոնցից նշենի կամ նոնենի է աճում: Դրանցից հղիացած Սանգարիա գետի աստծու դուստր Նանան ծնում է գերբնական գեղեցկության տեր Ատտիսին: Ագդիստիս-Կիրելեն խանդոտ սիրով սիրում է Ատտիսին, և երբ վերջինս փորձում է ամուսնանալ (կամ կապվել) Սանգարիոսի նիմփայի հետ, խելագարեցնում է Ատտիսին: Նուպայի մեջ Ատտիսը ներքինացնում է իրեն և մեռնում: Նրա մարմինը չի նեխում, ճկույթը շարունակում է շարժվել, իսկ մազերը՝ աճել (Պավսանիաս, VII.17. 10-12, Առնոբիոս, *Advers. Nat.* V. 5 seq., Օվիդիոս, *Fast.*, 223 seq. և այլն): Հայտնի են Ատտիսի տոնակատարությունները Հռոմում (մ.թ.ա. 204 թ. հետո Կիրելեի և Ատտիսի պաշտամունքներն անցել էին Հռոմ): Տոնի երրորդ օրը՝ մարտի 24-ին, գլխավոր քուրմը կտրում էր իր երակները, իսկ ավելի ցածր դասի

³ Այս թեմային առնչվող որոշ այլ իրողությունների վերաբերյալ տե՛ս Պետրոսյան Ա., Սիրո կրակ և վիշապամարտ. առասպելի ծաղկային կողը, Հայ ժողովրդական մշակույթ XIII, Ե., 2006, էջ 209-219:

⁴ Մատիկյան Ա., Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930, էջ 153-170, Ադոնց Ն., Հին հայոց աշխարհայացքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 289-292, Ղափանցյան Գ., Արա Գեղեցիկ պաշտամունքը, Ե., 1944, էջ 63-68:

քրմերը, կրոնական հափշտակության մեջ, վերքեր էին հասցնում, ապա՝ ներքինաց նում իրենց: Հաջորդ օրը հայտարարվում էր, որ Ատտիսը հարություն է առել և հավատացյալները տրվում էին սանձարձակ զվարճության: Ատտիսի կերպարը շատ առումներով համապատասխանում է Ադոնիսին, և այս ծեսերն էլ հիշեցնում են Ատարգատիս դիցուհուն և Ադոնիսին նվիրված ծիսակատարությունները Միրիայում, որոնք ուղեկցվում էին կանանց սրբազան պոռնկությամբ, իսկ հափշտակության մեջ գտնվող ուխտավորները երբեմն ներքինացնում էին իրենց⁵:

Ակնհայտ է, որ մեռնող ու հառնող՝ պտղաբերություն և բեղմնավորում խորհրդանշող ու ապահովող աստվածը հիշյալ առասպելներում և ծեսերում մարմնավորվել է իջնող և բարձրացող, կտրված և պրկված ֆալլոսի, ապա նաև ներքինու անկարողության և սեռական սանձարձակ վարքի հակադրության միջոցով: Այսօրինակ ֆալլոսային պաշտամունքը կարող էր բնորոշ լինել և Արա Գեղեցկին:

Հին Հայաստանում ևս հայտնի էին միևնույն տիպի պաշտամունքներ և ծեսեր: Ըստ Ստրաբոնի (XI.14.16), նույնիսկ ամենաազնվագարմ հայերն Անահիտին են նվիրաբերել իրենց դուստրերին, որոնք երկար ժամանակ վաճառել են իրենց մարմինը դիցուհու տաճարում, ապա միայն ամուսնացել (սա բնորոշ է եղել տարածաշրջանի այլ հին ժողովուրդների ևս): Հայոց երեք դիցուհիները՝ Անահիտը, Աստղիկը և Նանեն կարող են դիտվել որպես միևնույն մեծ դիցուհու երեք տարբեր անձնավորումները: Իսկ Շամիրամը վիպական մակարդակում է ներկայացնում հին մայր դիցուհու կերպարը⁶: Արան, նրա կին Նուարդը և Շամիրամը կազմում են Ատտիսին, Նանային և Կիբելեին հիշեցնող մի «սիրային եռանկյունի»: Հին Հայաստանում հայտնի էր Անահիտ-Վահագն-Աստղիկ դիցա-

⁵ Մատիկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 199-209, Ֆրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը, Ե., 1989, էջ 391-392, 410-415:

⁶ Այս հարցերի մասին տե՛ս Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. է, Ե., 1985, էջ 156-162, Պետրոսյան Ա., Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները (Պատմա-բանասիրական հանդես, 2004, N 2, էջ 228-230): Նանեի մասին կարելի է հավելել հետևյալը: Նրա անունը նույնական է Ատտիսի զուգորդ Նանային: Նրա պաշտամունքի կենտրոնն էր Թիլ ավանը: Հայկական աղբյուրներում սեմական թիլ «բլուր» բառը հանդես է գալիս որպես միայն «Շամիրամի կողմից արարված բլուր» իմաստով (տե՛ս Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. II. Ե., 1973, էջ 182-183): Այսպիսով, Նանեն այստեղ ուղղակի համապատասխանում է Շամիրամին: Հետաքրքիր է, որ ըստ Ստրաբոնի (XII.3.37), Պոնտոսի Զելա քաղաքն իր Անահիտի տաճարով կառուցված էր Սեմիրամիսի բլուրի վրա: Ըստ այդմ, այնտեղ Շամիրամ-Սեմիրամիսը համապատասխանեցվել է Անահիտին:

բանական եռյակը (Ագաթանգեղոս 127), ընդ որում, ըստ մի կարծիքի, Վահագնի կերպարը ծագում է հին Արայից⁷:

Ապուլեոսը պատմում է սիրո աստված Ամուրի (հուն. Էրոս) և Պսիխեայի սիրո պատմությունը (*Met.*, IV.28-VI.24): Պսիխեան ամուսնանում է Ամուրի հետ, բայց խախտում է նրա երեսը տեսնելու արգելքը: Ամուրն անհետանում է, իսկ աղջիկը, բազում փորձություններ անցնելով, այդ թվում՝ նաև այցելելով մահվան աշխարհ և հաղթահարելով Վեներայի հալածանքները, կարողանում է հասնել իր սիրելիին:

Ամուրի անհետացումն ու հայտնությունը համադրելի են Արայի մահվան և հարության, իսկ Պսիխեայի և Վեներայի կերպարները՝ համապատասխանաբար Նուարդի և Շամիրամի հետ: Արայի կերպարի քննությունը ցույց է տալիս, որ նա ունեցել է նաև սիրո աստծու և ամուսնության հովանավորի գործառույթ⁸: Հրնդ-եվրոպական համատեքստում Արան երրորդ՝ պտղաբերության գործառույթյան կերպար է⁹, հմմտ. և **այր, արու, արի, առնական** եզրույթները, որոնք, եթե նույնիսկ ոչ ստուգաբանական, ապա նման հնչման՝ անագրամային մակարդակով ակնարկում են Արայի «արական» գործառույթը: Հատկանշական է նրա հակառակորդ Շամիրամի սեմական ծագումը, որը բնորոշ է նաև հնդեվրոպական «այր» արմատով կոչվող հերոսների հակառակորդներին¹⁰: Ըստ Եզնիկ Կողբացու (Ա. ԻԴ), արալեզները սերված են համարվել շնից: Արայի առասպելին զուգահեռ ավանդություններում էլ հերոսի շներն են, որ լիզում են հերոսի կապանքները կամ վերքերը՝ փորձելով մահվան աշխարհից վերադարձնել նրան (հմմտ. հայ. Արտա-

⁷ Մատիկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 237, Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 265-266:

⁸ Պետրոսյան Ա., Արա Գեղեցիկ և սուրբ Մարգիս. հնդեվրոպական աստվածն ու նրա քրիստոնեական հետնորդը, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Ե., 2001: Սիրո աստծու մեռնող և հառնող կերպարը հոգեբանական մակարդակում լավագույնս բացատրելի է կյանքի և մահվան հակումները որպես Էրոսի և Թանատոսի (սիրո և մահվան աստվածների) հակադրություն ներկայացնող ֆրոյդյան մոդելով: Հաշվի առնելով մարդու ուղեղի կիսագնդերի գործառույթությունների տարբերակվածությունը՝ կարծիք է հայտնվել, որ Զ. Ֆրոյդի «մահվան ինստիտուտը» (Фрейд З. Психология бессознательного, М., 1989, с. 409-422) կապված է աջ կիսագնդի հետ, և սիրո ու մահվան հակումների ֆրոյդյան հակադրությունը արտահայտում է համապատասխանաբար ձախ եւ աջ կիսագնդերի տարբեր գործառույթությունները (Иванов В.В. Бессознательное, функциональная асимметрия, язык и творчество /к постановке вопроса/, Бессознательное: многообразие видения, Новочеркасск, 1994, с. 170).

⁹ Ahyon S. Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes, *Revue de l'histoire des religions*, 1982, CIC-3, p. 267-268; Dumézil G. Le roman des jumeaux, Paris, 1994, p. 133-135.

¹⁰ Petrosyan A.Y. The Indo-European *H₂ner(t)-s and the Danu Tribe (*Journal of Indo-European Studies*, 2007, p. 297-310).

վագդի, վրաց. Ամիրանիի, աբխազ. Ասլանի համանման առասպելները): Հին հայերենում **շնալ**, **շնանալ**, **շնացող**, **շնաբարո**, **շնասեր**, **շնմոլություն** և նման եզրույթներով բնորոշվել են անթույլատրելի սեռական կապերը, շվայտությունը և այլասերումները (նման պատկերացումների հետքեր կան և այլուր), որոնք հնարավորություն են տալիս այս առասպելները դիտել նաև էրոտիկ համատեքստում: Եթե Արան կարող է խորհրդանշել ֆալլոսային պաշտամունքը, ապա Շամիրամին ծառայող արալեզները համադրելի են Անահիտի տաճարում «շնացող» կանանց հետ:

Հայկը, Արան և «ջրով թոնիրի» ավանդությունը

Ըստ Խորենացու, Հայկը հրամայում է իր սպանած Բել-Նեբրովթի դիակը տանել իր ոստանը՝ Հարք գավառը և թաղել «ի բարձրավանդակ տեղուք, ի տեսիլ կանանց և որդուք իւրոց» (Խորենացի Ա. ԺԱ): Բարձունքը Նեմրութ (=Նեբրովթ) սարն է, Վանա լճի արևմտյան ափին, Հարքի հարավում, Մուշի դաշտի արևելքում: Սա Հայկյանների առասպելում կանանց առաջին հիշատակությունն է. ընդ որում, հոգնակի «կանանց»-ը կարծես թե ակնարկում է բազմականություն: Այս հարցերի վերաբերյալ որոշ դատողություններ կարելի է անել շրջանի՝ ավելի ուշ գրանցված լեգենդների քննությամբ: Ըստ մի լեգենդի, Բելը մեծ զորքով կռիվ է եկել հայոց թագավորի վրա: Սա սպանում է Բելին, հանում Նեմրութ սարի գագաթը և այնտեղ թոնիր շինելով՝ մեջը վառում: Աստծու հրամանով կրակը ջուր է դառնում (Նեմրութի գագաթի լիճը): Այլ տարբերակներում Նեմրութը մեծ շինություն է կառուցում Նեմրութ սարի վրա և ապստամբելով աստծու դեմ՝ նետ է արձակում երկինք: Աստված մի ձուկ է հանում ծովից ու պահում նետի դեմ: Արյուն է հոսում երկնքից, և Նեմրութը կարծում է, թե սպանեց աստծուն: Բայց կայծակներ են խփում, և Նեմրութն իր շինությամբ հանդերձ գետնասույզ է լինում, իսկ տեղում լիճ է առաջանում¹¹: Այստեղ հայոց թագավորը, ակնհայտորեն, Հայկն է: Կարելի է կարծել, որ Բել-Նեբրովթին (=Նեմրութ) պատժող աստվածը ևս ի սկզբանե պետք է լիներ Հայկը:

Ըստ ժողովրդական պատկերացումների, Մուշի դաշտի հիմնական գետը՝ Մեղրագետը, սկիզբ է առնում Նեմրութի կատարի լճից¹²: Գետի իրական ակունքի վերաբերյալ պատմել են հետևյալը: Այդտեղ առաջ թոնիր է եղել. իրիցկինը հաց

¹¹ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Ե., 1969, էջ 72-73: Կան և համանման մուսուլմանական առասպելներ՝ ծագած միևնույն հինարևելյան ակունքներից. տե՛ս, օրինակ, Мифы народов мира, т. 2, М., 1982, с. 219, 393:

¹² Սրվանձտյան Գ., Երկեր, հ. I, Ե., 1978, էջ 50, Ղանալանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 89:

թխելիս է լինում, երբ մի աղքատ խնդրում է հաց, հետո պանիր (գինի), ապա և համբույր՝ աստծու կամ Քրիստոսի սիրո համար: Տիրուհին համաձայնում է: Համբուրվելու պահին ներս է մտնում քահանան, և տիրուհին իրեն նետում է այրվող թոնիրը: Որոշ տարբերակներում քահանան հետևում է կնոջը: Թոնիրը լցվում է մեղրահամ ջրով ու դառնում գետ, իսկ տիրուհին՝ ձուկ: Այս լեգենդի տարբերակները Հայաստանում պատմվում են այլուրեք¹³:

Ըստ ուսումնասիրողների, ձուկ դառնալու մոտիվը լեգենդի իրից-կին/տիրուհուն նույնացնում է սիրիական Դերկետո դիցուհուն (վերջինս շարունակում է ավելի հին Ատարգատիս-Աստարտեին): Նա իբր հղիացել է մի քրմից և իր դուստր Շամիրամ-Սեմիրամիսին ծնելուց հետո իրեն լիճն է նետել ու վերածվել ձկան (Դիոդորոս, 2.4.2-3)¹⁴:

Այս լեգենդների առասպելական ակունքների խնդիրը և քննարկումը դուրս է մեր նյութից (Նեբրովի՝ դեպի երկինք նետ արձակելու մոտիվը կա և մուսուլմանական առասպելաբանության մեջ, բայց այնտեղ չկա ձկան պահր. նետերն արյունով է ներկում Ջաֆրաիլ հրեշտակը)¹⁵: Ուղղակի ակնհայտ է, որ սրանք ուշ բանահյուսական արձագանքներն են այն առասպելների, որտեղ մեծ աստվածը կայծակ-կրակով պատժում է իր հակառակորդին և/կամ իրեն դավաճանած կնոջը: Հայագիտության մեջ այս լեգենդները քննարկվել են Արայի և Շամիրամի առասպելի համատեքստում¹⁶:

Հնարավոր է այս ձուկ-կին (դիցուհի) կերպարների շարքում դիտել և Նեմրուդի առասպելի ձկանը: Նրա վրա արձակած նետը կարող է խորհրդանշել սեռական գործողությունը (հմմտ. բրբռ. **նետել** «սեռական գործողության» իմաստով, ապա և հունական և հնդկական սիրո աստվածներ Էրոսին և Կամային որպես նետաձիգ պատկերելը): Ամենամոտ զուգահեռը կովկասյան էպոսներում Սաթանա/ Սաթանեյի հղիանալու դրվագն է: Անդրաշխարհիկ կերպարը գետի մյուս ափից «նետ է արձակում» Սաթանայի կողմը: Այդ «նետից» հերոսուհին հղիանում է, և ծնվում է էպոսի մեծ հերոսը: Ըստ այդմ, արձակած նետից վիրավորված ձկան արյունը կարող է խորհրդանշել աղջկա կուսության

¹³ Սրվանձույան Գ., նշվ. աշխ., էջ 52, Ղանալանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 88-89, 95, 98, 106:

¹⁴ Այս սիրիական զուգահեռը առաջինը բերել է Գ. Խալաթյանը (տե՛ս Халатянец Г. А. Общий очерк армянских сказок, М., 1885, с. 26):

¹⁵ Мифы народов мира, т. 2, с. 218 сл.

¹⁶ Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Ը, Ե., 1985, էջ 251-252 և Արային նվիրված աշխատություններում (տե՛ս ծան. 4): Այլ մոտեցումներ տե՛ս Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 225-233, Petrosyan A.Y. The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources..., p. 59 ff.

կորուստը: Հայր աստվածը պատժում է մեղավորին՝ աղջկա կուսությունը խախտած իր հակառակորդին¹⁷: Հայկական ավանդության մեջ լեռան գագաթի թոնիրը խորհրդանշում է հրաբուխը, հմմտ. Հայկական լեռնաշխարհի առա-վել ակտիվ հրաբխի անվանումը՝ Թոնդրակ (**թոնիր** բառի նվագականը): Նեմրուքը գործող հրաբուխ էր դեռևս միջնադարում (վերջին ժայթքումները եղել են 1352 և 1441 թթ.): Ուշագրավ է, որ Նեմրուքի հրաբխային խառնարանը ամենամեծն է Արևելյան կիսագնդում (տրամագիծը՝ մոտավորապես 8 կմ)¹⁸: Ըստ Խորենացու, Հայկի և Բելի կոիվը տեղի է ունեցել Նեմրուքից հեռու՝ Հայոց ձորում: Ըստ այդմ, կարելի էր կարծել, որ Բելի՝ աստծու կողմից կործանման տեղայնացումը Նեմրուքի վրա ուշ, երկրորդային երևույթ է: Բայց բերված լեգենդները շատ վաղնջական են, ավելի քան Հայկի և Բելի առասպելը, որը չափազանց պատմականացած է և մշակված: Այստեղ իրար են խառնվել երկու՝ պատմական և հրաբխային առասպելներ¹⁹: Բայց չի կարելի պնդել, թե Հայկի և Բելի կովի տեղայնացումը Նեմրուքի վրա երկրորդային է: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ

¹⁷ Կովկասյան էպոսների առավել հայտնի, «մեղմացված» տարբերակներում «հղիանում» է հերոսուհու կողքի քարը, որից և ծնվում է հերոսը (տե՛ս **Арджинба В. Г.** *Нартский сюжет о рождении героя из камня. Древняя Анатолия, М., 1985, с. 128-168*): Քարի բեղմնավորման դրվագը, հայտնի նաև խուրիական Ուլլիկումմիի առասպելից և Ատտիսի ծննդաբանությունից, ցույց է տալիս, որ այս պատկերացումների համալիրը միասնական է եղել Փոքր Ասիան և Կովկասն ընդգրկող ողջ տարածաշրջանում: Ըստ Կեղծ Պլուտարքոսի մի գրվածքի (*De Fluviiis*, XXIII, 4), Միթրասը, աստվով կանանց, բեղմնավորում է ժայռը: Ծնվում է Դիորիոս անունով մի որդի, որը սպանվում է Արեսի հետ մենամարտում և վերածվում լեռան Արաքս գետի մոտ: Այստեղ հերոսների կերպարները խառնված են: Միթրասն ինքը պիտի ծնվեր ժայռից (տե՛ս **Widengren G.** *The Mythraic Mysteries in the Greco-Roman World with Special Regard to Their Iranian Background, La Persia e il mondo Greco-Romano, Roma, 1966, p. 444*) և հնարավոր է պատկերացնել, որ Արեսն այստեղ ներկայացնում է Արայի անվան հունական տառադարձումը: Արաքսի մերձակա լեռը, հավանաբար, Մասիսն է, որտեղ զննանված Արտավազդը, որպես հոր կողմից պատժվող՝ մեռնող և հառնող աստվածության մի արձագանք, համադրելի է Արային. ավելին, մերձակա Արարատյան դաշտը կոչվել է «դաշտն Արայի»: Արտավազդի առասպելի որոշ դրվագներ հնարավոր է մեկնաբանել քննարկվող համատեքստում, իսկ նրա շղթաները լիզող շները նույնական են արալեզներին:

¹⁸ **Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ.,** Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Ե., 1991, էջ 976.

¹⁹ Այս պատմություններն ուղղակիորեն համեմատելի են հունական առասպելի հետ, որտեղ ամպրոպային Ջևսը, Տիփոնին կայծակներով այրելով ու հետապնդելով, ի վերջո, ծածկում է Էտնա հրաբխով, իսկ նա լեռան տակից շարունակում է գոռալ ու կրակ արտաշնչել: Հրաբխային մի առասպել է նաև Արամ նահապետի կոիվը Պայապիս Քաղայի դեմ Արգայոս հրաբխի շրջանում, որն ուղղակի համադրվել է Ջևսի և Տիփոնի առասպելի հետ (տե՛ս **Markwart J.** *Le berceau des arméniens, Revue des études arméniennes, 8, 1928, p. 221 seq.*):

Հայկը հնագույն ամպրոպի աստծու վիպականացած կերպարն է²⁰: Ամպրոպային առասպելում աստծու կռիվն իր հակառակորդ վիշապի դեմ կարող է տեղայնանալ ոչ թե մեկ, այլ մի քանի տարբեր վայրերում, և դրանցից մեկը պիտի լիներ Նեմրոսի վրա:

Հատկանշական է, որ «ջրով թոնրի» լեգենդը կապվում է նաև Արայի հետ, ինչը նորից ցույց է տալիս դրա առնչությունը առաջին Հայկյանների պատմությանը: Լեգենդի մի տարբերակը պատմել են Վան քաղաքին մերձակա Լեզք գյուղում: Այդտեղ, Ամենափրկիչ մատուռի տեղում, առաջ, իբր, տաճար (կռատուն) է եղել, որտեղ արալեզները լիզելով առողջացրել են հիվանդներին ու մեռածներին, և Շամիրամն այդտեղ է դրել Արայի մարմինը²¹: Նկատենք, որ Լեզքի լեգենդի որոշ տարրեր կարող են համադրվել Անահիտի պաշտամունքի վերաբերյալ Ստրաբոնի հաղորդման մանրամասներին (տաճար, օտարական, աստծու սիրո համար համբույր): Աղքատի կերպարի տակ կարելի է պատկերացնել Արայի վերհուշը, որի առասպելում ևս հնում հավանաբար եղել է այրվելու մոտիվը²²: Այս լեգենդները ևս պարզորոշ հասկանալի են ամպրոպի աստծու առասպելի համատեքստում²³:

Այսպիսով, հին ու նոր լեգենդների հիման վրա կարելի է խոսել նաև Հայկ նահապետի՝ կանանց հետ ունեցած որոշ հարաբերությունների վերաբերյալ: Ընդ

²⁰ Հարությունյան Ս. Բ., նշվ. աշխ., էջ 230-233, Petrosyan A.Y. *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources...*, p. 53 ff.: Հատկանշական է, որ հայոց երկրորդ անվանադիր նահապետ Արամը՝ «երկրորդ Հայկը» ևս ամպրոպի աստծու վիպական տարբերակներից մեկն է (տե՛ս նույն տեղում, էջ 43 ff.):

²¹ Սրվանձության Գ., նշվ. աշխ., էջ 52, Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, Ե., 1931, էջ 191, 309, 327, Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Ե., 1969, էջ 23, 273, Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ., նշվ. աշխ. հ. 2, Ե., 1988, էջ 566-567: Լեզքի լեգենդների քննությունը տե՛ս Աբեղյան Ս., Երկեր, հ. Ը, Ե., 1985, էջ 248-255, Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 245-248:

²² Արայի հնագույն նախատիպը՝ Արմենիոսի որդի Էրը գոհվում է մարտում, բայց 12 օր անց դիակիզման խարույկի վրա վերակենդանանում և պատմում է իր տեսածներն անդրաշխարհում (Պլատոն, *Res publica*, 614b seq. տե՛ս Էմին Մ. Հ., Վէպը հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850, էջ 85-88):

²³ Ամպրոպային առասպելի պարզ տարբերակում ամպրոպի աստվածը կայծակ-կրակով այրում է իր հակառակորդ օձ-վիշապին: Ավելի բարդ տարբերակներում այս հակադրությունը տեղափոխվում է ներքնտանեկան համակարգ՝ պատժվողի դերում հանդես են գալիս աստծու կինը կամ որդին, որոնք այս դեպքում իրենք են օժտված հակառակորդի հատկություններով: Պատճառը կնոջ դավաճանությունն է, իսկ որդու պարագայում՝ աստծու կնոջ հետ (արյունապիղծ) կապ հաստատելու փորձը: Հնդեվրոպական ամպրոպային՝ «հիմնական առասպելի» այս վերակազմությունների վերաբերյալ տե՛ս Иванов В.В., Топо-ров В. Н. *Исследования в области славянских древностей*, М., 1974:

որում, բացահայտվում է որոշակի կապ Հայկի և Արայի առասպելների միջև (Հայկը ամպրոպի աստծու, իսկ Արան՝ այդ աստծու որդու վիպականացած կերպարներն են): Արժանահիշատակ է նաև այն, որ և՛ Արայի կերպարում, և՛ քննարկվող ավանդություններում, միանգամայն օրինաչափ կերպով, ի հայտ են գալիս պատանիների նվիրագործության (initiation) փորձությունների արձագանքներ. հերոսները պատժվում են՝ այրվում, զոհվում, ապա և վերածնվում նոր էության՝ համապատասխան նվիրագործության ծեսերին ու դրանց առնչվող առասպելներին:

ЖЕНЩИНА И МУЖЧИНА В ДРЕВНЕЙШИХ АРМЯНСКИХ МИФАХ

ПЕТРОСЯН А. Е.

Резюме

Одним из героев древних армянских мифов были мужчина и женщина. Ярким примером тому является миф о любви ассирийской царицы Семирамиды к потомку Гайка Ара Прекрасному, который рассматривался в арменоведении в контексте его связи с плодородием, весенним возрождением природы (со смертью Ара природа погибает, а с его возрождением наступает весна). Однако этот миф в первую очередь является историей любви, повествующей об отношениях между мужчиной и женщиной в древнейшую эпоху.

WOMAN AND MAN IN EARLIEST ARMENIAN MYTHS

A. PETROSYAN

Abstract

Archaic myths contain that sacred precedent on the basis of which the current life of the society is formed. The earliest Armenian myths about the forefather Hayk and his descendants, which represent the beginning of Armenia and Armenian people, contain certain information on the men-women relations as well. In the present article are considered the myth of love of the Assyrian queen Semiramis to Hayk's descendant Ara the Handsome along with relevant late legends and some cult practices of ancient Armenia, in which one can find reflections of intimate relations of women and men.